

Г Л А С

CDXXVIII

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

КЊИГА 18

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

GLAS

CDXXVIII

CLASSE DES SCIENCES HISTRIQUES

N° 18

Reçu à la VI séance de la Classe des sciences historiques le 28 juin 2017

Rédacteur

MIHAILO VOJVODIĆ
Membre de l'Académie

BEOGRAD
2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Г Л А С

CDXXVIII

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

КЊИГА 18

Примљено на VI скупу Одељења историјских наука од 28. јуна 2017. године

У р е д н и к
академик
МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

БЕОГРАД
2018

Издаје
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнез Михаилова 35

Технички уредник
Мира Зебић

Лектор
Младенка Савичић

Коректори
Невена Ђурђевић
Снежана Крсичић-Букарица

Тираж
300 примерака

Штампа
ПЛАНЕТА ПРИНТ, Београд

C A Д P Ж A J

Михаило Војводић, <i>Милораг Екмечић (1928–2015)</i>	1
Василије Ђ. Крестић, <i>Бечкеречки програм</i>	9
Vasilije Dj. Krestić, <i>Bečkerek Programme</i>	18
Десанка Ковачевић-Којић, <i>Двојно књиговодство у Дубровнику и Бенко Котруљевић (нови погледи)</i>	19
Desanka Kovačević-Kojić, <i>Double Entry Bookkeeping in Dubrovnik and Benko Kotruljević (New Aspects)</i>	34
Михаило Војводић, <i>Србија и балкански ратнови</i>	37
Mihailo Vojvodić, <i>Serbia and the Balkan Wars</i>	48
Гојко Суботић, <i>Ко су биле монахиње Јефимија и Евпраксија из најпачице на влашцијаници манастира Пућине?</i>	51
Gojko Subotić, <i>Who Were Nuns Jefimija and Evpraksija From the Inscription on the Epitaphion of Putna Monastery?</i>	61
Љубодраг Димић, <i>Повраћац у Европу. Југославија и питање европске безбедности на преласку из 60-их у 70-е године XX века</i>	63
Ljubodrag Dimić, <i>Return to Europe. Yugoslavia and the Question of European Security at the Turn of the Decade – from the 1960s to the 1970s</i>	95
Славенко Терзић, <i>Скадарски вилајет у другој половини XIX века. Опис руског конзулата у Скадру 1876. године</i>	97
Slavenko Terzić, <i>Vilayet of Skadar in the Second Half of the 19th Century. Description of the Russian Consulate in Skadar in 1876</i>	110

Рајко Кузмановић, <i>Улога науке и академија у развоју друштва</i>	111
Rajko Kuzmanović, <i>The Role of Science and Academies in the Development of the Society</i>	121
Christer Jorgensen, <i>Igniting the East. The Causes and Consequences of the 1875 Peasant Revolt in Bosnia-Herzegovina</i>	123
Кристер Јоргенсен, „Запалити исток“. Узроци и последице Босанско-херцеговачког устанка 1875. године	148
Душан Т. Батаковић, <i>Нови ревизионизам и стари стереотипи? Историографија о Србима и Србији након 1991. године</i>	149
Dušan T. Bataković, <i>New Revisionism and Old Stereotypes? On post-1991 Historiography on Serbs and Serbia</i>	170
Срђан Рудић, <i>Брачне везе босанске власите</i>	173
Srđan Rudić, <i>Marital Links of Bosnian Nobility</i>	188
Душан Берић, <i>Средњовековни почеци мађаризације</i>	189
Dušan Berić, <i>The Medieval Beginnings of Magyarization</i>	207
Марица Маловић Ђукић, <i>Которска патрицијска породица Бисте у средњем веку (14. и 15. век)</i>	209
Marica Malović Đukić, <i>Kotor Patrician Family of Biste in the Middle Ages (14th and 15th Centuries)</i>	222
Никола Б. Поповић, <i>Негоумице о Начертанију</i>	225
Nikola B. Popović, <i>Dilemmas About Načertanije</i>	251
Слободан Шоја, <i>La saga napoléonienne en Bosnie dans l'histoire et la littérature</i>	253
Слободан Шоја, <i>Наполеонска сага у Босни у историји и књижевности</i>	264
Маја Лаковић, <i>Руско посланство у Константинопољу и грчко-бугарски црквени спор (1856–1861)</i>	267
Maja Laković, <i>Russian Embassy in Constantinople and Greek-Bulgarian Ecclesiastical Dispute (1856–1861)</i>	280
Бранко Бешлин, <i>Борба либерала за превласћу у Друштву српске словесности и Матици српској (1864–1866)</i>	281
Branko Bešlin, <i>Struggle of Liberals for the Supremacy at the Society of Serbian Letters and Matica srpska (1864–1866)</i>	298

Ђорђе Микић, <i>Италијанизација у Трсту и околини у другој половини XIX века</i>	301
Đorđe Mikić, <i>Italianisation in Trieste and the Environs in the Second Half of the 19th Century</i>	327
Недељко В. Радосављевић, <i>Српска православна црквеношколска оштина у Мостару</i>	329
Nedeljko V. Radosavljević, <i>Serbian Orthodox Church-Educational Municipality in Mostar</i>	349
Константин В. Никифоров, <i>Короткий балканский век перед Великой войной</i>	351
Константин В. Никифоров, <i>Крајњи балкански век уочи Великог рата</i>	361
Милош Ковић, <i>Босна и Херцеговина и Сарајевски атентат у британској штампи (29. јун – 2. јул 1914)</i>	363
Miloš Ković, <i>Bosnia and Herzegovina and the Sarajevo Assassination in the British Press (29 June – 2 July 1914)</i>	372
Александар Растовић, <i>Сетон Војсон о српској политичкој елити</i>	375
Aleksandar Rastović, <i>Seton-Watson About the Serbian Political Elite</i>	395
Петар В. Крестић, <i>Александар Арнаутовић, Из предгробних мемоара (Рат/Војска/Кабинет министара/Бугарски рат/Албанија/Посланство у Паризу)</i>	397
Petar V. Krestić, <i>Aleksandar Arnautović, From Pre-Grave Memoirs (War/Army/Minister's Cabinet/Bulgarian war/Albania/Embassy in Paris)</i>	413
Душан Топаловић, <i>Развој шведско-српских трговинских веза и конзуларних односа до 1914. године</i>	415
Dušan Topalović, <i>Review of Development of the Swedish-Serbian Trade and Consular Relations Until 1914</i>	441
Боривоје Милошевић, <i>Владимир Ђоровић на Велеиздајничком процесу у Бањој Луци 1915–1916. године</i>	443
Borivoje Milošević, <i>Vladimir Ćorović at the High-treason Process in Banja Luka in 1915–1916</i>	460
Биљана Вучетић, <i>Стенли Харти Озборн, амерички лекар у Србији 1915. године</i>	461
Biljana Vučetić, <i>Stanley Hart Osborn, An American Doctor in Serbia in 1915</i>	475

Jean-Paul Bled, <i>Le mythe de François-Joseph</i>	477
Жан-Пол Блед, <i>Франц Јозеф и његов мит</i>	484
Јована Шалјић, <i>Осман Ђикић и његов џајрећ</i>	485
Jovana Šaljić, <i>Osman Đikić and his Struggle</i>	500
Горан Латиновић, <i>Југословенско-италијански економски односи (1934–1936)</i>	501
Goran Latinović, <i>Yugoslav-Italian Economic Relations (1934–1936)</i>	510
Мира Радојевић, <i>Демокрајтска сјџранка и Сјоразум Цвејковић–Мачек</i>	513
Mira Radojević, <i>Democratic Party and the Cvetković–Maček Agreement</i>	531
Драга Мاستиловић, <i>Срби из долине Неретве и Сјоразум Цвејковић–Мачек 1939. ѓодине</i>	533
Draga Mastilović, <i>Serbs From the Neretva Valley and the Cvetković–Maček Agreement of 1939</i>	549
Војислав Павловић, <i>Мисија Вилијема Донована на Балкану, јануар–фебруар 1941.</i>	551
Vojislav Pavlović, <i>Mission of William Donovan in the Balkans January–February 1941</i>	564
Зоран Лакић, <i>Црна Гора у научном гјелу академика Милорада Екмечића</i>	565
Zoran Lakić, <i>Montenegro in the Scientific Work of Academician Milorad Ekmečić</i>	572
Е. Ју. Гуськова, <i>Сообщения ЦК КПЮ о состоянии межнациональных отношений в республиках Югославии в первое десятилетие после второй мировой войны</i>	573
Јелена Гускова, <i>Извештаји ЦК КПЈ о сјању међунационалних односа у рејубликама Југославије у првој деценији после Другог свејског рајта</i>	586

Одељење историјских наука Српске академије наука и уметности посвећује овај број Гласа академику Милораду Екмечићу који је у њој провео више деценија најпре као члан ван радног састава, да би потом био преведен у статус редовног члана. Академик Милорад Екмечић је био оснивач и дугогодишњи председник њеног Одбора за историју Босне и Херцеговине и члан више других одбора. Са успехом је обављао и дужност члана њеног Председништва. Академик Екмечић је био један од најугледнијих српских историчара, чије стваралаштво представља научну заоставштину немерљиве вредности. Његови радови јединствени су по богатој подлози која му је послужила за аналитичко расуђивање и синтетичко излагање. Оригинална тумачења и бриљантни закључци, исказани једноставним али изражајним језиком, зрачили су код њега особитом свежином.

Овај зборник садржи 33 оригинална рада и уводни рад посвећен академику Милораду Екмечићу. Потпуна библиографија радова академика Екмечића објављена је у традиционалној серији библиографија угледних академика.

Редакциони одбор

ЧЛАНОВИ РЕДКЦИОНОГ ОДБОРА:

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ, уредник
ВАСИЛИЈЕ КРЕСТИЋ
ДЕСАНКА КОВАЧЕВИЋ-КОЈИЋ
ГОЈКО СУБОТИЋ
ЉУБОДРАГ ДИМИЋ
СЛАВЕНКО ТЕРЗИЋ
МИЛОШ КОВИЋ, секретар

ВОЈИСЛАВ ПАВЛОВИЋ

МИСИЈА ВИЛИЈЕМА ДОНОВАНА НА БАЛКАНУ ЈАНУАР–ФЕБРУАР 1941.

Вилијем Донован (William Joseph Donovan) је током Другог светског рата био директор прве америчке обавештајне агенције, OSS (Office for Strategic services), претече Централне обавештајне агенције створене по завршетку рата.¹ Донован је рођен у скромној породици ирских досељеника али је права студирао на Универзитету Колумбија заједно са председником Френклином Рузвелтом (Franklin Delano Roosevelt). За разлику од Рузвелта Донован је био члан Републиканске партије. Учествовао је у Великом рату да би потом био адвокат у Бафалу и Њујорку. Почео је да сарађује са демократском администрацијом после пораза Француске јуна 1940. Новопостављени министар морнарице, Френк Нокс (William Franklin Knox), републиканац и власник *Чикаго гејли њуза* (*Chicago Daily News*), предложио је јула 1940. Рузвелту да Донован у име америчке администрације отпутује у Енглеску како би испитао спремност и могућности Уједињеног краљевства да се одупре нацистичкој Немачкој. Мисија је била од огромне важности за САД које нису располагале поузданим информацијама о приликама у Европи после пораза Француске. Истовремено је Донованова мисија била од судбинског значаја за Уједињено кра-

¹ Донован је јула 1941. био именован за Координатора за информације (Coordinator of information – COI) са задатком да сакупља и анализира информације од значаја за националну безбедност и да их достави председнику. Roger Daniels, *Franklin D. Roosevelt, The War Years 1939–1945*, Chicago, University of Illinois Press, 2016, 278. COI је Рузвелтовом одлуком 13. јуна 1942. постао OSS. Richard Dunlop, *Donovan: America's Master Spy*, Skyhorse Publishing, 2014, 353.

љевство. Од Донованове оцене зависило је да ли ће САД пружити помоћ Британији јер се из депеша америчког амбасадора у Лондону Џозефа Кенедија (Joseph Patrick Kennedy) могло закључити да је Хитлерова победа неминовна.²

Пре него што је Рузвелт одлучио да мисију повери Доновану, Вилијем Стивенсон (William Stephenson), шеф британске тајне службе у САД, ступио је у контакт са Донованом. Стивенсон је имао задатак да учини све како би САД пружиле неопходну помоћ Великој Британији и са том намером је посетио Донована, за кога су британске тајне службе располагале информацијама да је спреман да се заложи да САД подрже Велику Британију у рату са нацистичком Немачком.³

Донованова мисија у Великој Британији је трајала од 14. јула до 4. августа 1940. током које су га примили краљ Џорџ VI, председник владе Винстон Черчил (Winston Churchill), и шеф британске тајне службе (Secret Intelligence Service – SIS), пуковник Стјуарт Мензис (Stewart Menzies). Доновану је омогућено да се упозна са свим одбрамбеним потенцијалима Велике Британије укључујући и тајни Ултра програм дешифровања немачких радио порука. Британци су успели не само да убеди Донована да имају намеру да се свим силама одупру нацистичкој Немачкој него и да њихова острва представљају прву и једину линију одбране која је стајала између Европе под нацистичком окупацијом и САД. Донованов извештај је одлучујуће допринео да Рузвелт донесе одлуку да помогне Великој Британији и да јој уступи 50 разарача старијих генерација. Овим споразумом су САД добиле право да на 8 британских острва у Атлантику отворе своје војне базе.⁴

Исход Донованове мисије је потврдио углед који је уживао у Лондону али и квалитете који су га квалификовали да буде лични председник изасланик. Управо стога му је 1. децембра 1940. председник Рузвелт понудио још једну мисију са циљем да прикупи информације о приликама, овога пута не само у Великој Британији него и на Медитерану. Рузвелт је поверио Доновану и задатак да увери своје саговорнике на Медитерану да су САД одлучне да на сваки могући начин подрже Велику Британију и пруже сву помоћ државама које се одлуче да се одупру нацистичкој агресији.⁵ Донован је започео своју мисију 6. децембра, док је председник Рузвелт 29. децембра у радио поруци нацији, познатој у историографији

² Dunlop, Richard. *Donovan: America's Master Spy*, 205.

³ Keith Jeffery, *MI6 the History of the Secret Intelligence Service 1909–1949*, London, Bloomsbury, 2010, 441–442.

⁴ Anthony Cave Brown, *The Last Hero. Wild Bill Donovan*, New York, Times Books, 1982, 149–151.

⁵ Dunlop, *Donovan: America's Master Spy*, 229.

под називом „Арсенал демократије“ изнео основе спољне политике САД. Рузвелт је оценио да је светски мир угрожен савезом три снажне државе, мислећи притом на Немачку, Италију и Јапан и њихов уговор о савезу потписан 27. септембра 1940. у Берлину. Британија и њена флота су, по оцени Рузвелта, била једина брана која је стајала између САД и Тројног савеза. Председник је закључио да САД могу остати ван ратног сукоба само ако постану арсенал демократије и произведу и доставе помоћ у опреми и материјалу, у првом реду Великој Британији, а потом и свим другим државама које се боре против сила Осовине, јер је од тога зависила и њихова национална безбедност.⁶

У годишњој поруци Конгресу о ситуацији у којој се налазе САД, 6. јануара 1941, познатој у историографији као порука о „четири слободе“, Рузвелт је навео као основни задатак његове администрације одбрану демократског поретка у САД и у свету. У том циљу Рузвелт је закључио да су САД јединствене у пружању сваке врсте помоћи државама које настоје да се одбране од агресије. Председник је закључио да се САД боре да у будућности светски поредак гарантује четири основне слободе: слободу говора, слободу вероисповедања, слободу трговине која би омогућила економски развој и слободу уопште, јер би свеопште разоружање онемогућило сваки вид агресије између држава.⁷

Председникови говори су створили оквир у којем се одвијала Донованова мисија. Њега је 18. децембра 1940. примио Черчил и обећао да ће му Велика Британија ставити на располагање све своје ресурсе како би се његова мисија могла остварити. Председник британске владе је упознао Донована и са плановима Британије за Медитеран који су предвиђали подршку Грчкој у њеном сукобу са Италијом, као и са плановима за стварање балканског савеза.⁸ Донован је 1. јануара 1941. полетео из Британије и преко Гибралтара и Малте стигао је 7. јануара у Каиро. Током боравка у Египту обишао је фронт на граници Египта и Либије где је у току била офанзива армије генерала Арчибалда Вевела (Archibald Percival

⁶ Robert Dallek, *Franklin Roosevelt and American Foreign Policy 1932–1945*, New York, Oxford University Press 1979, 256–257. Целокупан текст радио поруке: Franklin D. Roosevelt: «Fireside Chat» December 29, 1940. Online by Gerhard Peters and John T. Woolley, *The American Presidency Project*. <http://www.presidency.ucs.edu/ws/?pid=15917> [приступљено 14. септембра 2017].

⁷ Daniels, *Franklin D. Roosevelt, The War Years*, 150–151. Целокупан текст годишње поруке Конгресу Franklin D. Roosevelt: “Annual Message to Congress on the State of the Union,” January 6, 1941. Online by Gerhard Peters and John T. Woolley, *The American Presidency Project*. <http://www.presidency.ucs.edu/ws/?pid=16092> [приступљено 14. септембра 2017].

⁸ Tuvia Ben-Moshe, *Churchill, Strategy and History*, Boulder Colorado, Lynne Rienner Publishers, 1992, 133–137; Dunlop, *Donovan: America’s Master Spy*, 234.

Wavell) против италијанских трупа у Либији. Мисију на Балкану Донован је започео у Атини где је слетео 15. јануара.

Донован је у Атину долетео заједно са маршалом Логмором (Arthur Murray Longmore), главнокомадујућим британских ваздушних снага на Медитерану и одсео је у британском посланству заједно са генералом Вавелом који је пре њега стигао у Атину. Донован није имао других акредитива сем писма Френка Нокса, министра морнарице који је наложио америчким дипломатама да му пруже сву могућу помоћ током његове мисије. Циљеве своје мисије Донован је образложио америчком посланику у Атини, Линколну Маквеу (Lincoln MacVeagh) рекавши да има намеру да прикупи информације о војној ситуацији у Медитерану и да утврди која врста помоћи би била најпотребнија државама које се у региону боре да одбране демократски поредак. Донован је посебно инсистирао на својој намери да увери своје саговорнике да спољна политика председника Рузвелта ужива велику и неподељену подршку у САД. Маквеа му је потврдио да грчко јавно мњење и грчки државници не сумњају у решеност САД да подрже њихов отпор силама Осовине, али сумњају да је могуће да се та подршка стварно и реализује. Маквеа је омогућио Доновану да га прими грчки краљ Ђорђе II и премијер Метаксас.⁹ Метаксас је рекао Доновану да би појачано британско присуство у Грчкој имало за последицу немачко запоседање Солуна, и да се он боји да ни Југославија ни Бугарска не би покушале да то спрече.¹⁰ Метаксас је стога одбио Вавелову понуду да Британија војно помогне Грчку, јер, ограничена помоћ коју би Британија пружила не би имала одлучујући значај, а могла би да послужи Немцима као изговор да нападну Грчку.¹¹ Међутим Метаксас је био уверен да ће Немачка најкасније у марту напасти Грчку те је стога предложио да Британија учини све потребне припреме како би могла да пошаље свој експедициони корпус у Солун оног момента када немачке трупе из Румуније пређу у Бугарску.¹² Метаксас је такође пренео Доновану да Рузвелт ужива велики углед на Балкану и да би свака потврда његовог интереса за регион и пре свега подршка Грчкој, имала за последицу да се отпор Југославије и Бугарске немачком притиску ојача до мере да чак буду спремне

⁹ Извештај Линколна Маквеа државном секретару Корделу Халу (Cordell Hull), о Доновановом боравку у Грчкој, Атина 3. 2. 1941, Државни архив САД у Вашингтону (National Archives, Washington, у даљем тексту: NAW), 740 :00118 E.W., 1959/153.

¹⁰ Маквеа – Халу, Атина 17. 1. 1941, *Foreign Relations of the United States* (у даљем тексту FRUS), *Diplomatic Papers, 1941, Europe*, vol. II, Washington, United States Printing Office 1959, 865.

¹¹ Ben-Moshe, *Churchill, Strategy and History*, 137.

¹² Маквеа – Халу, Атина 18. 1. 1941, FRUS, 1941, Europe, vol. II, документ 601.

да му се одупру.¹³ Управо у намери да пренесе поруку председника Рузвелта Софији и Београду, Донован је одустао од посете грчко-италијанском фронту у Албанији и већ 18. јануара је кренуо за Софију. По оцени Маквеа, Донован је у врло кратком времену стекао јасан и прецизан увид у прилике у Грчкој и пре свега у услове у којима би се могла остварити војна сарадња Грчке и Велике Британије. Он је такође у потпуности уверио своје грчке саговорнике у одлучност председника Рузвелта да пружи подршку демократским државама у региону.¹⁴ Донован је из Атине кренуо за Солун одакле је наставио за Софију.

Донована су 21. јануара примили, Иван Попов, министар спољних послова а потом и краљ Борис. Донован је у разговору са Поповим нагласио значај Рузвелтове поруке Конгресу и закључио да је огромна већина америчког народа одлучна у својој намери да учини све како би Велика Британија добила рат. Као потврду јединства у Америци, Донован је навео свој пример, јер је он као републиканац, дакле члан опозиционе партије, држао говоре широм САД у намери да осигура помоћ Британији и да је увек и свуда био добро примљен. Његова мисија је имала за циљ да упозна председника са ставовима европских земаља, а поготову Бугарске која се по америчкој оцени налазила на кључној позицији. Попов је у свом одговору инсистирао на чињеници да је Бугарска била опредељена да на сваки начин очува мир. На Донованово директно питање шта ће Бугарска учинити ако нека страна сила затражи да њене трупе прођу кроз бугарску територију, Попов је одбио да одговори. Тврдио је да ако би одговор био да ће Бугарска то дозволити, то би заправо био позив да се то и деси, а ако одбије, то би проузроковало непријатељство једне велике силе. Попов је тврдио да је исти одговор дао и немачким дипломатима. Донован је скренуо пажњу Попову да ће САД пружити сву материјалну помоћ Грчкој ако је Немачка нападне прошавши преко бугарске територије. На крају разговора Донован је закључио да је мир могућ само у случају да Велика Британија изађе као победник из рата.¹⁵

Донован је свој разговор са краљем Борисом започео тако што га је уверавао да САД неће дозволити да Велика Британија и њени савезници изгубе рат као и да се неће зауставити пре него што Хитлер буде поражен. Упркос уверавањима краља да Бугарска једино жели да очува мир, Донован је закључио да ако буде приморана да донесе одлуку Бугарска ће дозволити да немачке трупе прођу преко њене територије али бугарске трупе неће узети учешћа у тој операцији. Краљ Борис није негирао овакав

¹³ Маквеа – Халу, Атина 17. 1. 1941, Исто, документ 599.

¹⁴ Маквеа – Халу, Атина 18. 1. 1941, Исто, vol. II, документ 601.

¹⁵ Маквеа – Халу, Атина 3. 2. 1941, NAW, 740 :00118 E.W., 1959/153.

Донованов закључак. Упркос резервисаном ставу краља и бугарских државника, Донованова посета је изазвала велику пажњу јавности у Софији и на трагу председникових изјава из децембра и почетка јануара представљала је још једну потврду решености САД да пружи сву могућу помоћ Великој Британији. Из Софије Донован је возом кренуо за Београд.¹⁶

У Београду је Донован боравио од 22. до 25. јануара 1941, и сусрео се са свим важнијим личностима југословенског политичког живота и командантима свих родова југословенске војске. Донован је своје саговорнике у Београду настојао да увери да САД показују велики интерес за збивања у источном Медитерану и да ће америчка влада пажљиво пратити како југословенска влада реагује на немачки притисак. Током његових посета влади пратио га је амерички посланик у Београду, Артур Лејн (Arthur Bliss Lane), који је забележио да је београдска штампа штуро пропратила Донованову посету, док су његове посете кнезу Павлу и војним командантима остале скривене од југословенске јавности. Лејн је закључио да се радило о цензури, која није могла имати за циљ да сакрије наведени део Донованове посете од сила Осовине јер су њихови дипломати са пажњом пратили сваки Донованов корак у Београду. По Лејновом мишљењу влада је желела да спречи да посете кнезу Павлу и војним командантима буду протумачене у југословенској јавности као подршка отпору силама Осовине.¹⁷

Током првог дана свога боравка у Београду Донован је разговарао са најодговорнијим представницима владе, председником Драгишом Цветковићем, потпредседником Влатком Мачеком, и министром спољних послова Александром Цинцар-Марковићем, а примио га је и кнез намесник, Павле Карађорђевић. Саговорнике у Београду Донован је пре свега желео да увери, како је пренео Цветковићу: „да је Председник одлучио, и у томе има подршку целог америчког народа, да учини све што је у његовој моћи да спречи да Британија изгуби рат. Стога, иако не желимо да уђемо у рат, нећемо дозволити да Хитлер диктира смер наше политике.... Основ наше политике је да Хитлер мора бити поражен, чак по цену да наша неутралност буде доведена у питање“.¹⁸ Цветковић је са своје стране тврдио Доновану да југословенска влада неће допустити да немачке трупе уђу на њену територију, али се истовремено показао врло резервисан према идеји о балканском савезу. По његовом мишљењу политика бугарске владе није пружала основе за стварање било каквог балканског

¹⁶ Џорџ Еарл (George H. Earle), амерички посланик у Софији – Халу, Софија 24. 1. 1941, NAW, 740.0011 E.W., 1009/8742.

¹⁷ Лејнов извештај Халу о Доновановом боравку у Београду, Београд 1. 2. 1941, NAW, 740.00118 E.W., 1939/52.

¹⁸ Исто.

савеза који би био антинемачки оријентисан. Влатко Мачек, као политички лидер Хрвата, такође је категорично изјавио Доновану да ће Југославија доследно бранити свој суверенитет и да неће дозволити улазак немачких трупа на њену територију.¹⁹

Разговор Донована са министром спољних послова Александром Цинцар-Марковићем не само да је био врло кратак него га је било врло тешко уговорити јер је југословенски министар спољних послова невољно пристао да прими Донована. Цинцар-Марковић је на овај начин желео да стави до знања Доновану да његова посета није била добродошла. По оцени Лејна, Цинцар-Марковић је несумњиво био присталица сарадње са силама Осовине, и стога је њему Донованова посета била више него непријатна. Оријентација његове спољне политике је била очигледна када је пренео Доновану своје уверење да Немачка нема разлога да нападне Југославију, али је и он нагласио да Југославија неће дозволити нарушавање свог суверенитета.²⁰

Током разговора са Донованом, кнез Павле се трудио да га увери да је балкански савез немогућ јер је Бугарска потпуно непоуздан партнер. Донован је и кнезу намеснику поновио да Велика Британија ужива безрезервну подршку САД. На директно Донованово питање кнез Павле је одговорио да ће се Југославија силом одупрети немачком нападу, и да неће дозволити пролаз немачких трупа преко своје територије. Кнез је чак изјавио да је постојала могућност да Југославија нападне Бугарску ако ова пусти да немачке трупе пређу преко своје територије. Најодговорније личности југословенског политичког живота су, дакле, у разговорима са Донованом биле јединствене у оцени да ће Југославија на сваки начин бранити своју независност и суверенитет.

Југословенски војни врх је био далеко мање уверен у способност Југославије да се одупре немачком притиску. Начелник генералштаба Петар Косић је рекао Доновану да ће се Југославија бранити у случају да буде нападнута, али и да су снаге којима је окружена изузетно велике. Командант морнарице, адмирал Лутероти је једини предвиђао да ће југословенска влада пристати да немачке трупе уђу на њену територију, ако би то био једини начин да се избегне рат. Министар рата Петар Пешић, је тврдио да ће се Југославија бранити ако буде нападнута. Током разговора са Пешићем, Донован је стекао утисак да југословенски министар рата сматра да после уласка немачких трупа у Бугарску, Југославија нема више могућности за одбрану.²¹

¹⁹ Исто.

²⁰ Исто.

²¹ Исто.

Једини међу југословенским командантима, који је показао веру у способност југословенске војске да се одупре немачком нападу био је командант авијације генерал Душан Симовић. По његовом мишљењу, Југославија ће се одлучно одупрети немачком нападу. Симовић је сматрао, да би Југославија морала да реагује непосредно пре него што би немачке трупе ушле у Бугарску. На овај начин би било спречено да Југославија буде опкољена непријатељским снагама, а истовремено би се могли напасти Италијани у Абанији. Стратешка основа Симовићевих планова била је да се осигура комуникација са Солуном, који је по његовом мишљењу био кључни елемент југословенске одбрамбене стратегије. Он је чак веровао да би у споразуму са грчком владом, Југославија требало да контролише Солунску луку.²²

Донован је из Београда одлетео за Солун оставивши Лејну да обавести државног секретара о исходу своје посете. Лејн је закључио да је Донованова посета била успешна јер је показала југословенској влади и јавности да су САД више него заинтересоване за Медитеран а поготову да показују велики интерес за државе које се одупиру притиску сила Осовине. Донован је својом посетом оснажио спремност југословенске владе да одбрани своју територију али и да одбије захтев за пролаз трупа и војног материјала преко своје територије. Донован је пре свега уверио своје саговорнике у Београду да су САД биле спремне да иду јако далеко у подршци државама које се боре против агресије, као што су то чиниле Велика Британија и Грчка.²³

Из Солуна Донован је отишао на грчко-италијански фронт у Албанији и у Атину се вратио 29. јануара. Донован се затекао у Атини на дан када је Метаксас изненада преминуо. Краљ Ђорђе II а потом и нови председник владе Александар Корицис потврдили су Доновану да смена на челу грчке владе неће довести до промене њене спољнополитичке оријентације. Корицис је желео такође да чује какви су Донованови утисци после разговора са краљем Борисом и кнезом Павлом и изразио је наду да ће Грчка бити у прилици да добије много више ратног материјала из САД. Донован је посету Грчкој завршио 31. јануара и одлетео за Турску. Пре одласка сумирао је утиске са своје балканске турнеје рекавши Маквеу да Немачка неће извршити агресију на Балкану ако буде уверена да ће јој се супротставити јединствени фронт који би чиниле, Бугарска, Југославија и Турска. Веровао је такође да, упркос свим њиховим разликама, њихова заједничка жеља да добију америчку моралну подршку и војну помоћ би могла да буде основа њиховог савеза ако се председник Рузвелт одлучи да

²² Исто.

²³ Исто.

га подржи. Маквеа је са своје стране био много скептичнији али није у потпуности одбацио Донованове закључке као нереалне.²⁴

Донован је стигао у Анкару 1. фебруара, а 3. фебруара су га примили председник владе Рефик Сајдам (Refik Saydam), министар спољних послова Сукру Сараџоглу (Şükrü Saracoğlu), министар народне одбране Наџи Тиназ (Naci Tinaz) и начелник турског генералштаба маршал Февзи Чакмак (Fevzi Çakmak). Донованови турски саговорници су били врло отворени током разговора али нису изразили велики оптимизам у погледу стварања балканског савеза. Из Анкаре Донован је отпутовао за Адану а одатле авионом за Јерусалим и потом за Каиро.²⁵

О разговорима вођеним у балканским престоницама Донован је 20. фебруара 1941. из Каира послао извештај министру морнарице Френку Ноксу (Frank Knox) у коме је тврдио да је углед који је председник Рузвелт уживао међу балканским државницима и балканским народима тако велики да може бити основа за стварање балканског блока као препреке даљем напредовању Немачке. Закон о зајму и најму би могао бити искоришћен као подршка овако створеном блоку. Донован је упозорио да ако се жели да се овај пројекат реализује мора се то учинити одмах, иначе ће бити касно, ако то већ није случај. Донованова оптимистичка процена стања на Балкану предвиђала је и могућност да балкански блок добије и совјетску подршку. У сваком случају у недостатку балканског блока он није видео могућности за британску офанзиву на Балкану. Донован је своје закључке засновао на анализи по којој је Медитеран видео као ничију земљу између Европе под немачком окупацијом и Африке и Блиског истока који се већим делом налазио под управом Британије и која у Грчкој има мостобран у Европи. Донован је био уверен да би задржавање постојећег стања значило несумњив пораз Британије. Сви Донованови саговорници из војних кругова на Балкану су били уверени да ће Немачка морати да настави своју офанзиву на Балкану и на Медитерану. До тада је Немачка мешавином притиска и дипломатских акција настојала да ослаби спремност балканских држава да пруже отпор њеним плановима. По Доновановој оцени, Немачкој је био потребан мир на Балкану како би наставила да се снабдева сировинама, храном и пре свега нафтом из Румуније. Међутим, мир на Балкану је нарушен италијанским нападом на Грчку, за који је Донован био убеђен да је изведен уз немачку подршку и сагласност. Наставак рата у Грчкој носио је са собом опасност да британска

²⁴ Извештај Линколна Маквеа Државном секретару Корделу Халу (Cordell Hull), о Доновановом боравку у Грчкој, Атина 3. 2. 1941, Државни архив САД у Вашингтону (National Archives, Washington, у даљем тексту : NAW), 740 :00118 E.W., 1959/153.

²⁵ Извештај Џона Макмареја (John Van Antwerp MacMurray) – Халу о Доновановом боравку у Турској, 10. 2. 1941, NAW, 740.0011. E.W. 1939/8981.

авијација из грчких база буде у прилици да угрози нафтна поља у Румунији. По Доновану, један од разлога за улазак немачких трупа у Бугарску била је њихова намера да у случају потребе интервенишу у Грчкој како би отклониле опасност од напада на румунска нафтна поља. Други разлог за немачку офанзиву на Балкану био је да спречи Британију да прошири свој мостобран у Грчкој. Донован је оценио да је у складу са развојем догађаја Немачка имала две могућности. Да се одлучи да у садејству са Италијанима из Албаније напредује ка Солуну или непосредно из Румуније и Бугарске да крене у офанзиву на Солун. Када буде контролисала Солун, немачка авијација ће бити у прилици да контролише небо над Егејским морем и да онемогући британску помоћ Турској. На основу овако изведене анализе Донован је закључио да Балкан пружа једину прилику да се Британија активно супротстави Немачкој, што је било могуће једино у сарадњи са Југославијом, Бугарском и Турском и уз значајну материјалну помоћ САД.²⁶

Пре него што је послао свој извештај Донован је имао прилику да се у Каиру сретне са британским министром спољних послова Ентони Идном (Robert Anthony Eden) и начелником империјалног генералштаба Џоном Дилом (John Greer Dill). Донован им је изнео своју анализу стања на Балкану и на Медитерану са којом су се они у потпуности сложили, нагласивши да би војна помоћ САД морала превасходно да садржи авионе и моторизацију.²⁷

Основни циљ Донованове мисије је био да увери владе балканских држава да ће председник Рузвелт учинити све што је у његовој моћи да Британија не изгуби рат. Донован је такође имао задатак да прикупи информације о ситуацији на Балкану и Медитерану. Његову мисију су организовали Британци а оба његова задатка су заправо имала јединствени циљ, то јест наћи начин да се најефикасније помогне Британији. Није стога ни чудно да су Донованови закључци били подударни са стратегијом британске владе. Идн и Дил су били у Каиру на путу за Грчку и Балкан са циљем да створе балкански савез против Немачке, док су корени британске стратегије на Балкану сезали до самог почетка рата. Черчил је још септембра 1939. предложио стварање балканског фронта у коме би учествовале Турска, Грчка, Југославија и Бугарска. Његов план је одбачен али га је он поново предложио чим је постао председник владе маја 1940. Балкански фронт је био део Черчилове медитеранске стратегије која је предвиђала да се повратак у Европу заснива на офанзиви која би из Медитерана кренула у освајање јужне Европе. Италијанска објава рата Грч-

²⁶ Донован – Халу, Каиро, 20. 2. 1941, NAW,740.0011 EW 1939/8560.

²⁷ Берт Фиш (Berth Fish) амерички посланик у Каиру – Халу, Каиро 20. 2. 1941, NAW,740.0011 EW 1939/8561.

кој 28. 10. 1940, омогућила је Черчилу да поново предложи стварање балканског фронта. Међутим главнокомандујући британских снага на Блиском истоку генерал Вавел, био је одлучан у својој намери да све своје снаге усредсреди на сукоб са Италијом на египатско-либијској граници. Черчил је наставио да се залаже да Британија пружи војну помоћ Грчкој као први корак ка стварању балканског фронта, али као што смо видели, Метаксас је у јануару одбио помоћ коју му је генерал Вавел понудио. На састанку британског савета одбране 10. фебруара је одлучено да је предуслов за организовање балканског фронта ефикасна и снажна војна помоћ Грчкој која би омогућила да се задржи контрола над Солуном. Само на овај начин би се створили услови да се и Југославија и Турска укључе у стварање балканског фронта. Идн и Дил су 11. фебруара добили задатак да увере грчку владу да прихвате британску војну помоћ и да на тај начин поставе основе будућег балканског фронта.²⁸ Пошто је Черчил још у децембру упознао Донована са британском намером да организује балкански фронт против Немачке, Идн и Дил су се лако сложили са Донованим анализама јер су се базирале на истим стратешким основама и биле су поткрепљене најновијим информацијама.

Не само Донован него и цела америчка администрација следили су британску политику на Балкану. Лични изасланик председника Рузвелта Хари Хопкинс (Harry Lloyd Hopkins) је затражио од Идна почетком фебруара 1941. да му предочи како би САД могле да помогну дипломатску акцију Британије на Балкану. Идн је предложио да Рузвелт упути личне поруке кнезу Павлу и турском председнику и да им саветује да постигну споразум којим би се супротставили немачкој агресији. Такође је предложио да амерички дипломатски представници званично потврде ставове које је Донован изнео, то јест да ће Рузвелтова администрација пружити највећу могућу помоћ Британији и да ће учинити све да она добије рат. Неопходно је такође било да САД пруже војну помоћ балканским државама али да то не иде на штету помоћи која је већ обећана Британији.²⁹ На британски захтев, Рузвелт и Хал су стога осмог фебруара донели одлуку да обавесте владе балканских држава да је основ америчке спољне и одбрамбене политике савез са Великом Британијом. Америчким посланицима на Балкану је наложено да пренесу балканским државницима да је америчка влада уверена да ће Британија победити у рату, и да председник Рузвелт сматра да се мир са нацистима може закључити искључиво по цену њихове потпуне капи-

²⁸ Ben-Moshe, *Churchill, Strategy and History*, 133, 134, 146.

²⁹ Идн – Лорду Халифаку (Edward Wood, 1st Earl of Halifax), британском амбасадору у Вашингтону, Британски национални архив (The National Archives, Kew Gardens), Foreign Office, 371/29795.

тулације.³⁰ Поруке које је Донован пренео као неформални амерички изасланик, на овај начин су добиле званичну потврду.

Немачки притисак на Југославију је у фебруару био највећи, о чему је Лејн обавестио Хала, рекавши да ће Цветковић и Цинцар-Марковић ићи у Берлин на разговоре. Лејн је такође известио да је Цинцар-Марковић тврдио да није уопште сигурно да ће се Југославија одупрети агресији, што је одмах проузроковало реакцију Рузвелтове администрације. Хал је посетио српског посланика у Вашингтону Константина Фотића, и уручио му је ноту којом се скреће пажња југословенској влади да би попуштање агресији само проузроковало нове захтеве и претње силом, што би на крају довело до губитка независности. Југословенској влади је такође скренута пажња да ће Закон о зајму и најму који се већ налазио у Конгресу, омогућити председнику Рузвелту да пружи сву могућу помоћ државама које су жртве агресије.³¹ Кнез намесник је у одговору на председничкову поруку обавестио Лејна да су Цветковић и Цинцар-Марковић одбили да потпишу Тројни пакт. Међутим, он је такође закључио да балкански фронт није могуће створити пошто су Бугарска и Турска 17. фебруара закључиле пакт о ненападању. Кнез Павле је био врло депримиран и оценио је ситуацију у којој се Југославија налазила као безизгледну, јер чак иако САД пошаљу помоћ, Југославија ће бити и поражена и уништена пре него што она стигне.³² Суочен са рационалном анализом прилика на Балкану и у Југославији кнеза намесника, председник је у свом одговору једино могао да скрене пажњу кнезу да се мора размишљати о будућности јер ће међународна заједница у целини, а САД посебно, у будућности имати велике симпатије према државама које су се одупрле агресији.³³ Склапањем 17. фебруара бугарско-турског пакта о ненападању нестале су последње наде за стварање балканског савеза. То је био заправо једини међудржавни споразум који је склопљен у том периоду на Балкану али чији циљеви се нису подударали са Доновановим и британским плановима. Радило се о споразуму који је имао за циљ да очува *status quo* за случај да дође до ширења ратног сукоба на Балкан.³⁴ Бугарска је првог марта приступила Тројном пакту и допустила да немачке трупе уђу на њену територију, чиме је коначно онемогућена реализација балканског савеза. Приступање Југославије Тројном пакту и потоњи државни удар 27. марта су несумњиво одложили немачки напад на Грчку, али га нису спре-

³⁰ Хал – Лејну, Вашингтон, 9. 2. 1941, FRUS, 1941, Europe, vol. III, Washington, United States Printing Office 1959, документ 881.

³¹ Хал – Лејну, Вашингтон, FRUS 1941, vol. II, 9. 2. 1941, документ 932.

³² Лејн – Халу, Београд 18. 2. 41, Исто док. 934.

³³ Хал – Лејну, Вашингтон, 22. 2. 1941, Исто, док. 935.

³⁴ Макмареј – Халу, FRUS 1941, vol., III, документ 888.

чили. Немачка је 6. априла истовремено напала Југославију и Грчку и обе државе су до краја априла постале део нацистичке тврђаве у Европи.

Донованова мисија на Балкану је организована као вид помоћи САД Великој Британији и током посете Медитерану и Балкану Донован је уживао логистичку и дипломатску подршку британске дипломатије. Иако се представљао као лични изасланик министра морнарице Нокса, Донована су балкански државници примали сматрајући га за неформалног Рузвелтовог изасланика. Разговори су имали незваничан карактер а сам Донован је био непосредан у контактима те је од својих саговорника добио директне, понеки пут чак и недипломатске одговоре. Донован је међутим размишљао у контексту светског сукоба између Велике Британије и Немачке, те је из те перспективе сагледавао ставове својих саговорника. Његове оцене упућују на закључак да се ради о добром аналитичару са много добре воље али са врло мало слуха за специфичности положаја у којем су се налазиле балканске државе. Он је тачно оценио да је Балкан пре свега извор сировина за Немачку и да стога она не жели да се рат прошири на Балкан. Такође је био у праву када је тврдио да ће бити приморана да интервенише како би спречила пораз Италије и још више не би ли онемогућила да Британија стекне упориште у Грчкој а тиме и у Европи. На овим премисама, пун самопоуздања у углед који је уживао председник Рузвелт и значај који би имала америчка војна и материјална помоћ, Донован је веровао да би се могао створити балкански савез усмерен против Немачке. Он је пре свега преценио могућност и спремност САД да достави делатну помоћ балканским државама, јер је Закон о зајму и најму изгласан тек 11. марта. Као и његови британски пријатељи Донован је показао мало разумевања за дилеме у којима су се налазили балкански државници. Донован је прешао преко чињенице да му је бугарски краљ Борис прећутно потврдио да се Бугарска неће супротставити уласку немачких трупа на њену територију. Он је такође занемарио оцену кнеза Павла да ће се у том случају Југославија наћи у безизгледном положају. Донован је пре свега потпуно пренебрегао чињеницу да Велика Британија није била у стању да пружи значајнију војну помоћ балканским државама а да је америчка материјална помоћ била месецима далеко од Балкана. Донованова мисија није непосредно утицала на ток догађаја на Балкану али је значајно допринела да Рузвелтова администрација добије непосредне информације о медитеранском ратишту, и потврдила је улогу самог Донована као специјалисте за поверљиве мисије обавештајног карактера што је допринело да он буде јула 1941. именован за Координатора за информације (*Coordinator of information – COI*). Рузвелт је 13. јуна 1942. *COI* трансформисао у прву свеобухватну америчку обавештајну агенцију, *OSS*, и поставио Донована на њено чело.

Vojislav Pavlović

MISSION OF WILLIAM DONOVAN IN THE BALKANS
JANUARY–FEBRUARY 1941

S u m m a r y

In June 1940, William Donovan, a lawyer from New York and a Republican, became the President's envoy for special intelligence missions on the proposal of the Minister of the Navy in Roosevelt's administration. In January 1941, Donovan stayed in the Balkans with the aim to assure Balkan statesmen that President Roosevelt would do everything to have Great Britain emerge victorious from the war. He visited Athens, Sofia, Belgrade and Ankara with the aim, among other, to support the British plan for the creation of a Balkan union against Nazi Germany.

Donovan was received by Balkan sovereigns and the Turkish President, and their presidents of governments and ministers of foreign affairs. Although he officially visited the Balkans as an envoy of Minister Knox, he was received as an unofficial Roosevelt's envoy. The persons Donovan talked to were open and very clearly expressed their views. Prince Pavle and King Đorđe also warned him that a Balkan union was not possible because of the Bulgarian attitude, while King Boris tacitly admitted that Bulgaria would allow the German troops to enter its territory.

Despite the clear and precise answers of his Balkan interlocutors, Donovan believed that the possibilities for a Balkan union still existed, but depended on the pace at which the USA would be able to switch from diplomatic assurances to sending of material aid. However, the Lend-Lease Act was adopted after Bulgaria joined the Tripartite Act, only a week after Turkey and Bulgaria concluded the agreement on maintaining the current situation in the Balkans.

In this way, all hopes of the creation of a Balkan union were dashed and Donovan's mission was reduced to its intelligence dimension. However, the mission in the Balkans that Donovan had as the envoy of the still neutral USA doubtless qualified him to become officially, in June 1942, the head of the first American intelligence agency OSS, a precursor of the Central Intelligence Agency, established in 1947 upon the model of the OSS and with the staff inherited from the OSS.